

Штрихи до педагогічного портрета Миколи Лисенка

Нинішній час - золота пора для істориків педагогіки. Зняття ідеологічних обмежень як у виборі тем, так і в їх висвітленні, відкриття спецфондів і спецсховищ в архівах і бібліотеках, перевидання або першодрук спогадів українських діячів, які змушені були виїхати в еміграцію, публікації досліджень репресованих авторів... Усе це дає можливість не лише відкрити нові імена, а й поповнити знання про тих діячів, про котрих, як самовпевнено вважала малообізнана частина суспільства, все або майже все вже відомо.

Початок ХХІ ст. приніс надзвичайно цікаві нові джерела, пов'язані з персоналією композитора, диригента, піаніста, педагога, етнографа, громадського діяча Миколи Лисенка. До них насамперед відносимо збірник праць засновника лисенкознавства Дмитра Ревуцького «Микола Лисенко. Повернення першоджерел» (2003 р.), перший том двотомника «Микола Лисенко у спогадах сучасників» (2003 р.), а також нове, значно розширене та науково відкоментоване видання листів діяча (2004 р.). Крім того, ім'я Миколи Віталійовича неодноразово зустрічаємо у спогадах, що побачили світ останніми роками. Перегорнемо сторінки деяких із цих видань, щоб доповнити образ Лисенка - педагога, створення якого започаткували в своїх працях О. Коренюк, М. Кузьмін, О. Михайличенко, Р. Скорульська та інші дослідники.

Нагадаємо, народився основоположник української класичної музики в 1842 р. у селі Гриньки Кременчуцького повіту Полтавської губернії (тепер Глобинський район Полтавської області) у дворянській родині. Завдяки матері, яка була прекрасною піаністкою, Микола Віталійович рано виявив свої музичні здібності та мав гарні умови для їхнього розвитку. Зокрема, коли хлопчику було п'ять років, у сім'ї оселилася вчителька музики. Пізніше юним талантом опікувався один із найкращих і наймодніших у Києві в 50-х рр. ХІХ ст. вчителів музики відомий піаніст Алоїз Паночіні, котрий викладав гру на фортепіано в київському приватному пансіоні француза Петра Гедуена, де в 1852-1855 рр. навчався Микола. Подальше здобуття освіти у Другій Харківській гімназії (1855-1859 рр.) юнак продовжував поєднувати з музичними заняттями у найкращих харківських педагогів.

Після закінчення гімназії М.Лисенко спочатку вступає до Харківського університету, а через рік переводиться на природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету св. Володимира. Саме в Києві протягом студентських років і відбувалося його формування як свідомого українця, чому значною мірою сприяло загальне піднесення в середині ХІХ ст. українського національно-визвольного руху. Дружнє спілкування з Михайлом Драгомановим, Павлом Житецьким, Тадеєм Рильським, Михайлом Старицьким, Вільямом Беренштамом, участь у створенні українських недільних шкіл для бідного люду (зокрема, викладання в недільній школі на Подолі) не минули даремно ні для становлення світоглядних позицій, ні для розвитку педагогічного хисту діяча.

Закінчивши в 1864 р. університетський курс та захистивши у 1867 р. кандидатську дисертацію на тему «О половом развитии нитчатых водорослей», М. Лисенко за покликом свого таланту вирішує здобути вищу музичну освіту. За два роки (1867-1869 рр.) він опановує чотирирічний курс навчання (фортепіано і теорія музики) у Лейпцизькій консерваторії, що тоді мала славу найкращої в Європі. Тим часом Київське відділення Російського музичного товариства на початку 1868 р. відкрило єдину в місті музичну школу. Дізнавшись про неї, Микола Віталійович писав у березні 1868 р. в листі до рідних: «Школа киевская не особенно меня утешает.

Будет та же итал[ьянщина] і Німеччина, а о народных, родных основаниях у нас не только запрещено, но даже преступно говорить. Это так было, этому и продлиться ещё Бог весть до каких долгих счастливых времён. А музык[ально]-образовательная школа у нас иначе и немыслима, как на народных подставах, - иначе она даст, как и всё у нас, начиная с общества, блёклый цвет с иностранными румянами» (при цитуванні листів збережені особливості авторського написання. - Авт.) [2, с. 52]. Проте М. Лисенко частково помилився. Одним із головних завдань школи було, на противагу поширеній тоді серед киян італійській музиці, культивувати російську музичну творчість. У цьому Микола Віталійович мав можливість пересвідчитись повною мірою, коли після повернення з Лейпцига протягом 1869/1870 навчального року працював у школі викладачем гри на фортепіано.

У Києві М. Лисенко швидко став модним музикантом. Найаристократичніші сім'ї запрошували його для салонних виступів та домовлялися про приватні уроки. Однак сам Микола Віталійович залишався не-задоволеним рівнем власної музичної освіти, а тому в 1874 р. знову береться за навчання, тепер уже під керівництвом М. Римського-Корсакова у класі інструментування в Петербурзькій консерваторії.

Повернувшись у 1876 р. до Києва, М. Лисенко поновлює педагогічну діяльність, зокрема, дає приватні уроки. Серед його учениць були донька одного з найбагатших київських землевласників та домовласників Якова Тарновського Людмила, донька цукропромисловця Лазаря Бродського Клара. Навчався у Миколи Віталійовича і майбутній директор славнозвісної Першої Київської чоловічої гімназії історик Микола Стороженко (1862-1942 рр.). У 2005 р. в серії «Пам'ятки історичної думки України» видавництво «Либідь» уперше видало унікальні за своїм фундаментальним характером спогади цього діяча, що були написані в еміграційний період його життя. Згадуючи про юнацькі враження від спілкування з видатним музикантом-педагогом (який до того ще й доводився мемуаристу родичем), М. Стороженко зазначає: «Покликала його моя мати й до мене, як переходив я вже у п'ятий клас Київської Другої гімназії. Дуже пишався я тим, що мене учить на клавирі (загальна назва струнних клавирних інструментів, до яких належать клавикорд, клавесин, фортепіано. - Авт.) не хто інший, а сам Лисенко, то й щиро готовив йому етюди, а він мене ще тим підбадьорював, що я гратиму у гімназії на шкільних вечірках, і справді, я декілька разів грав на тих вечірках чи то Мендельсона, чи Шопена.

Отже, твори цих композиторів найбільш, мабуть, подобалися Миколі В., бо як приходив він до нас, то, було, покіль я добіжу у залу, де стояв клавир, із свого покою, Микола В. заграє та так чудово, з таким почуттям, що й припинишся бігти та й стоїш, аж покіль не скінчить він того чи іншого о (твору. - Авт.). Багацько чув я великих піаністів за свій вік, й Антона Рубінштейна, й д'Альбера, й Ройзенауера, й Падеревського, й Єсіпову, й Пухальського, й Ходоровського, й Штос-Петрову, й Бобинського, одначе ніхто з них не інтерпретував так чуло, так мистецьки Шопена, як Лисенко.

Отже, поки нищечком стою, було, я за ним, а він мене не помічає, то й надивлюся, було, на нього, щоб увік його згадувати» [5, с. 335].

Паралельно з приватними уроками М. Лисенко тривалий час викладав гру на фортепіано, а також був інспектором музики в Київському інституті шляхетних дівчат, де професійний рівень учителів-музикантів традиційно був досить високим. Однією з інститутських учениць Миколи Віталійовича була згодом відома українська письменниця, мистецтвознавець, археолог Наталена Королева (1888-1966 рр.). Вона була донькою власника великих маєтків на Чернігівщині, ентомолога, члена французької Академії наук графа А. Дуніна-Борковського. Народилася Наталена в родовому замку матері в Іспанії, п'ять перших років провела в с. Великі Борки на Волині у маєтку бабусі, а після її смерті повернулася до Іспанії, де виховувалася в католицькому

монастирі.

Батько викликав доньку в Київ, коли дівчині вже було 16 років. На той час вона знала кілька мов і робила перші письменийські спроби. В інституті Наталена перебувала лише один навчальний рік (1904-1905 рр.), проте цей невеликий період її дуже насиченого подіями життя став основою для автобіографічної повісті «Без коріння», що вперше побачила світ у Львові в 1936 р., коли сама Н. Королева проживала в Чехії. Сучасному широкому загалу цей твір став відомий завдяки його перевиданню у 2007 р. заходами Науково-ідеологічного центру ім. Дмитра Донцова.

Як пише Н. Королева, в Інституті шляхетних дівчат завжди елегантного Миколу Віталійовича любили та поважали всі. Проте потрапити в його клас, а потім утриматися у ньому довгий час було досить складно. М. Лисенко, єдиний з усіх викладачів музики, мав право сам вибирати учениць. Педагогу давали списки нових вихованок, а він, не бачивши нікого раніше, відзначав прізвища тих, кого погоджувався навчати. Однак не було жодних гарантій, що всі вибрані учениці вчитимуться в нього до кінця року, оскільки Микола Віталійович міг у будь-який час відмовитися від продовження занять з якоюсь дівчиною. «Не здібна? Не хоче працювати?» - допитувалася директорка. «Ні, я цього не говорю, - делікатно відповідав композитор. - Тільки не можу її вчити я. Хтось інший, напевне...». І ученицю переводили до іншого викладача.

«У чім був секрет тих незрозумілих «примх» славного музики, - читаємо у спогадах Н. Королеви, - ніхто не знав. Однак жартували, що Микола Віталійович учить тільки гарненьких учениць. Та це не була правда, бо ж вибирав він позаочі, мав між вибраними і справді негарних, нарешті ж, у молодших літах навряд чи хто міг враз, між однією й наступною лекцією так споганіти, щоб утратити шанси вчитись у Лисенка. Так само не мало підстави і припущення, ніби він вибирав собі тільки найздібніших та найретельніших» [1, с.163]. Підкріплюючи останню думку конкретними фактами, авторка розповідає, що їй особисто неодноразово доводилося чути від учителя: «Ой, ледача ж ця дівчина! Ледача...». А якось, тихенько підспівуючи для підтримання потрібного темпу під час виконання Наталеною на фортепіано не дуже добре підготовленої п'єски, Микола Віталійович несподівано знайшов мелодію для свого романсу «Зоря з місяцем». Згодом він подарував Наталені ноти цього солоспіву з написом: «Моїй учениці» *там само*, с. 163-166].

У 1893 р. в Києві відкрилися дві нові приватні музичні школи - С. Блуменфельда та М.Тутковського. Обидва засновники на свої пропозиції про співпрацю отримали від М. Лисенка позитивні відповіді. Український музичний діяч, піаніст, композитор Микола Тутковський у 1927 р. писав у спогадах: «Протягом декількох років Микола Віталійович викладав фортепіанну гру у мене в музичній школі... Але педагогічна діяльність, як сам зізнавався Микола Віталійович, менше цікавила його, ніж композиторська і віртуозна. Проте як педагог він був дуже акуратним і сумлінним, не пропускав занять і наполегливо вимагав від учнів виконання його вказівок. Клас його в моїй школі був нечисленним (він не хотів мати багато учнів)... Хоча у класі він ставив до учнів суворі вимоги, та на річних екзаменах дуже поблажливо ставився до учнів інших класів і взагалі користувався великою симпатією з боку своїх колег-педагогів, з якими у нього ніколи не було неприємних сутичок» [6, с. 229-230].

Зауважимо, що 1870-1890-ті рр. у житті М. Лисенка були надзвичайно творчо активними. Він часто виступав на концертах, сам збирав та опрацьовував фольклорний матеріал, на основі якого видав збірки народних пісень, плідно займався композиторською діяльністю, створюючи вокальні, хорові, фортепіанні та сценічні твори. Водночас композитор видав кілька фольклористичних досліджень, зокрема працю «Народні музичні інструменти на Україні» (1894 р.). У цей самий період М. Лисенко активно займався пропагандою української національної

музичної культури серед широких верств населення. Просвітительство було органічною частиною таланту Миколи Віталійовича, а тому він з ентузіазмом організовував славнозвісні мандрівні хори, де учасники нерідко отримували свою неофіційну початкову мистецьку освіту, регулярно брав участь у концертах в Народній аудиторії, влаштовував щорічні шевченківські концерти тощо. Безумовно, вимушена педагогічна робота заради заробітку в Інституті шляхетних дівчат, в музичних школах, а також численні приватні уроки були прикрою перешкодою для такої активної власної творчості та громадської діяльності М. Лисенка. Досить відомими є його слова, які були написані в хвилину роздратування в листі, датованому 1895 р.: «Занят глупой непроизводительной работой отупевающего урокодавания» [2, с. 247]. Водночас, коли учні «виявляли таланти, поривання, працю, благородне самолюбство», вони, за власним зізнанням Миколи Віталійовича, сторицею винагороджували «каторжне життя педагога від музики», і 5-6 безперервних годин праці не змучували, а оновлювали, приносили моральне задоволення [3, с. 458].

У лютому 1898 р. раптово помер засновник однієї з приватних музичних шкіл, де працював М. Лисенко, піаніст і композитор Станіслав Блуменфельд. Щоб закінчити навчальний рік, колеги обрали директором Миколу Віталійовича. Навесні після екзаменів школа повинна була закритися, проте її викладачі почали пропонувати М. Лисенку відкрити свій навчальний заклад, аргументуючи, що такому видатному музичному діячеві навряд чи відмовлять у дозволі. Бажаючи за змогою реалізувати власні уявлення про те, якою повинна бути мистецька школа, Микола Віталійович зрештою відіслав відповідне «прошення» до Міністерства внутрішніх справ. Статут школи було затверджено 5 березня 1899 р., але брак необхідних коштів затримав утілення наміру в життя на довгі 5 років.

1903-й рік був ювілейним, 35-м роком у композиторській та музично-громадській діяльності М. Лисенка. У зв'язку з цією датою в багатьох українських містах відбулися урочисті збори та концерти, які відвідали тисячі людей. Під час святкувань шанувальники таланту Миколи Віталійовича організували збір коштів для ювіляра. Ці гроші (а зібрано було понад 5 тис. крб.) призначалися, по-перше, на видання творів композитора, по-друге, на придбання дачі для 62-річного маестро і, по-третє, на створення в Києві музичної школи імені М. Лисенка. Однак Микола Віталійович вирішує всі кошти витратити на реалізацію свого давнішого задуму і з ентузіазмом береться за організаційні клопоти. Бажаючи надати школі загальноукраїнського значення, він розсилає до різних міст України оголошення про відкриття нового навчального закладу, розміщує відповідну інформацію в багатьох часописах, водночас займається формуванням педагогічного колективу та підшукує придатне для школи приміщення.

Сьогодні за київською адресою вулиця Ярославів Вал, 15 можна побачити похмуру п'ятиповерхову споруду, в якій у 1960-1990 рр. був розташований готель «Червона зірка». На місці цього будинку до кінця 1950-х рр. стояв одноповерховий будинок з мезоніном, споруджений наприкінці XIX ст. Цей особнячок, що належав визнаному авторитету в галузі психології та психологічних захворювань професору медицини Київського університету св. Володимира Івану Сікорському - батьку відомого авіаконструктора Ігоря Сікорського, і вирішив орендувати для своєї Музично-драматичної школи М. Лисенко (сам І. Сікорський із сім'єю мешкав у ще одному власному, але вже триповерховому будинку, який розташовувався у дворі особнячка).

Між іншим, не обійшлося без певного казусу. На початку серпня 1904 р., коли вже надійшла значна кількість заяв від майбутніх учнів, коли було майже сформовано педагогічний колектив, а приміщення знайдено, М. Лисенко несподівано для себе зіткнувся з тим, що кошти, зібрані під час святкування ювілею на придбання йому в подарунок дачі, витратити не за визначеним громадськістю призначенням, а на сплату оренди приміщення школи, придбання

меблів та інструментів і видачу авансу викладачам він, власне, права не має. За такої ситуації композитор у розпачі декілька разів письмово звертається до члена спеціального громадського комітету зі збору грошей на купівлю дачі Володимира Науменка з проханням офіційно позичити (!) принаймні на рік із зібраної для нього-таки суми 4 тисячі карбованців на початкову організацію навчального процесу. Як зазначав у листах Микола Віталійович (ці листи вперше опубліковано в 2004 р. у новому виданні епістолярію композитора), хутір купувати він не збирається, а відмовитися через нестачу грошей від наміру заснувати школу після такої широкої реклами є великим соромом для його імені [2, с. 387-388]. Зрештою фінансову проблему було розв'язано позитивно, і 1 вересня 1904 р. Музично- драматичну школу М. Лисенка освятили і відкрили.

Згідно із затвердженням Міністерством внутрішніх справ статутом, метою Музично-драматичної школи М. Лисенка було надати її вихованцям цілком завершену музичну або драматичну освіту [7, с. 7]. Школа мала музично-вокальне і драматичне відділення. Повний курс навчання для музикантів становив 9 років, випускники музичного відділення мали засвоїти програму консерваторії. Повний курс навчання на драматичному відділенні становив 4 роки, заняття проводилися за програмою Московського філармонічного музично-драматичного училища. До закладу приймали осіб обох статей усіх суспільних верств та національностей віком від 9 до 17 років.

М. Лисенко був не лише керівником школи, а й викладав гру на фортепіано. Результатом багаторічної педагогічної праці Миколи Віталійовича стала власна система викладання. Ще під час навчання у Лейпцигу він не міг погодитися з тією надмірною увагою, яку приділяли в консерваторії технічним проблемам виконавства, водночас не - дуже піклуючись про виразність і нюансування в грі. Така творча позиція згодом зумовила власні педагогічні принципи композитора. Метою своєї викладацької роботи М. Лисенко вважав виховання свідомого, культурного, всебічно розвиненого музиканта. Володіючи бездоганною технікою, Микола Віталійович також був переконаний, що вироблення технічних навичок виконання ні в якому разі не повинно домінувати у процесі навчання, як це зазвичай відбувалося в тогочасній фортепіанній педагогіці, а лише слугувати головним завданням - образності, виразності, емоційності виконання, загальному осмисленню побудови твору, глибокому усвідомленню та відтворенню задуму автора.

Цікаво, що заняття з кожним новим учнем композитор завжди починав не з традиційної постановки руки і засвоєння технічних вправ, а зі співу улюблених пісень новачка, після чого відповідні мелодії добиралися і розучувалися на фортепіано. Саме так набувалися перші навички гри, коли художньо-емоційні враження, інтерес дитини допомагали формувати звичку долати неминучі під час оволодіння інструментом труднощі. Увесь подальший курс навчання Микола Віталійович вибудовував так, щоб виявити та розвинути індивідуальність учня, сформувати в нього самостійність художнього мислення (не бажаючи нав'язувати своє бачення, педагог на уроці навіть ніколи не грав музичний твір, над яким працював учень, від початку до кінця), виховати тонкий смак, прищепити схильність до творчої ініціативи.

Від початку функціонування школи М. Лисенко виношував ідею створити клас гри на бандурі, причому Микола Віталійович мріяв, щоб заняття в ньому вів гарний, досвідчений кобзар з народу. Після довгих пошуків восени 1907 р. викладачем школи став харківський сліпий кобзар Іван Кучугура-Кучеренко.

Як турботливо Микола Віталійович опікувався налагодженням навчального процесу з учнями- бандуристами, можна довідатися з листа до українського композитора, громадського діяча та педагога Сергія Дрімцова, у якому, зокрема, М. Лисенко писав: «Ви питаєте мене в справі поліпшення стану катеринославської «Просвіти» урядити концерте на користь «Просвіти» з

участю кобзаря Кучеренка і просите одпустити його на якийсь час. Добре, я був би радий вчинити це задля «Просвіти», та чи маю ж я право одпускати навчителя під час вчення у школі? У Кучеренка склалася від недавна аудиторія кобзарів-учнів чоловіка з 17, і всі вони з місяць не більше, як почали свою науку. Значиться, наука ця саме в початку і потребує пильної праці і пильного догляду на перших порах за учнями. Ставлю собі сам запитання, - чи маю я моральне право сказати Кучеренкові: лиши на час свою науку і їдь туди, куди тебе посилаю.

Нехай він мене й послуха, а що скаже й подумає аудиторія, яка довго й тяжко складалася, що ми вже були й надію загубили на її складання. Даймо собі, що вони копійками зносять свої дачки кобзареві (школа, звичайно, не бере собі й шеляга, а дає ще од себе кімнату для науки), щось там по 2 крб. на місяць чи що, але ж це не зміня обов'язків Кучеренкових до учнів. А докір і протест од учнів та ще в такій справі, яка особливо дорога й люба мені, будуть дуже небажані й тяжкі надто, коли б це примусило розстроїти клас бандури. Я ще побалакаю з своїми людьми, а, може, доведеться - і з учнями, як вони на це подивляться, та тоді і знов сповістю Вас» [2, с. 422]. Таке уважне, небайдуже ставлення директора навчального закладу і до вчителя, і до учнів, і до громадських справ, безумовно, варте глибокої поваги та всілякого наслідування.

Одним із болючих місць у приватних навчальних закладах завжди було і є питання оплати. У Музично-драматичній школі М. Лисенка учні поділялися на комплектні і позакомплектні. Комплектні учні оплачували навчання в повному розмірі. Наприклад, рік занять з таких спеціальних предметів, як фортепіано, арфа, співи соло, композиція, диригування, а також драматичний клас, коштував 100 крб., заняття у класі скрипки та віолончелі - 80 крб., навчання гри на інших музичних інструментах - 50 крб. За заняття з теорії музики, оркестрової гри, камерного ансамблю, світського та духовного хорового співу як допоміжних предметів вихованці сплачували 10 крб., за навчання оперного ансамблю - 50 крб., заняття з міміки, фехтування, гримування і танці коштували 30 крб. за рік [17, с.9].

Позакомплектні учні оплачували навчання згідно з домовленістю із дирекцією. Декому з бідних учнів надавалася персональна знижка, а дехто навчався зовсім безкоштовно. Так, зокрема, тут здобував освіту майбутній український актор і театральний педагог Прохор Коваленко. Закінчивши в 1910 р. школу М. Лисенка, П. Коваленко працював актором у театрі М. Садовського (1910-1917 рр.), Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка (1926-1948 рр.), викладав у Київському театральному інституті (1934-1960 рр.). У своїх спогадах Прохор Тихонович із вдячністю згадував, як свого часу Микола Віталійович сказав йому, бідному хлопчині-робітнику: «Ну що ж, як станете колись артистом, будете добре заробляти, то сплатите цей борг школі або віддасте тим, хто нуждатиметься, а зараз учіться так» [3, с. 622]. А коли розвалилася халупа, в якій жила сім'я П. Коваленка з малою дитиною, композитор тимчасово поселив родину у своїй квартирі.

Не менш вдячний М. Лисенкові був і юнак-сирота з Миргорода, майбутній видатний оперний і камерний співак (драматичний тенор) Михайло Микиша. Він не тільки навчався безкоштовно, а й був на повному утриманні сім'ї Миколи Віталійовича. Закінчивши школу М. Лисенка того ж 1910 р., Михайло Венедиктович спочатку працював у театрі М. Садовського (1910-1914 рр.), потім співав у Київській опері (1914-1922 рр.), Большому театрі в Москві (1922-1931 рр.), Харківському (1931-1942 рр.) і Київському (1942-1944 рр.) театрах опери та балету, був професором Київської консерваторії (з 1946 р.), а у 1971 р. отримав звання народного артиста УРСР. Звання заслуженого вчителя УРСР отримав ще один учень, який безкоштовно навчався в Музично-драматичній школі, а згодом відомий вокальний педагог В'ячеслав Мерзляков.

Незважаючи на те, що М. Лисенко належить до найвідоміших українських композиторів, тема «Лисенко-педагог» є ще далеко не вичерпаною.

Наприклад, залишається відкритим питання, як у Російській імперії, де категорично заборонялося викладання українською мовою у будь-яких навчальних закладах, композитору вдалося відкрити у своїй Музично-драматичній школі клас української декламації та сценічної гри. У розробці цього питання та інших «білих плям» неоціненною підмогою стане найостанніше видання в галузі лисенкознавства - науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Микола Лисенко», що вийшов цього року завдяки копіткій праці співробітників Національної парламентської бібліотеки України та Київського меморіального музею М. В. Лисенка [4].

Література

1. Королева Н. Без коріння: Життєпис сучасниці // Королева Н. Без коріння; Во дні они; Quid est Veritas?: повість, роман, новели, оповідання, спогади / Наталена Королева / упоряд. і наук, ред, О.Баган. - Дрогобич: Відродження, 2007. - С. 45 - 200. - (Український модерн / Науково-ідеологічний центр ім. Дмитра Донцова).
- 2.Лисенко М.В. Листи / Микола Лисенко / авт.-упоряд. Р.М. Скорульська. - К.: Муз. Україна, 2004. - 680 с.
- 3.М.В. Лисенко у спогадах сучасників / упоряд. О. Лисенко; ред. і комент. Р. Пилипчука. - К.: Муз. Україна, 1968. - 821 с.
- 4.Микола Лисенко. Бібліографія: наук.-допом. бібліогр. покажч. / упоряд.: І.О. Негрейчук, Р.М.Скорульська, М.В. Чуева. - Харків: Фоліо, 2009. - 223 с.
- 5.Стороженко М.В. З мого життя / Микола Стороженко / упоряд. і вст. ст. В.Ульяновського. - К.: Либідь, 2005 - 432 с. - (Пам'ятки історичної думки України).
- 6.Тутковский Н. Мои воспоминания о Н.В. Лысенко // Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2 т. - Т. 1 / упоряд., передм. та комент. Р.Я. Пилипчука. - К.: Муз. Україна, 2003. - С. 229-230.
- 7.Условия приёма в Музыкально-драматическую школу Н.В. Лисенка // Киевская старина. - 1904. - Июль-август. - Приложение. - С. 7-9.

Анотації

Стаття присвячена педагогічній діяльності славного українського композитора, основоположника української класичної музики Миколи Лисенка (1842-1912). Розглядається приватна викладацька практика діяча, його робота в музичних школах та Київському інституті шляхетних дівчат, а також створення педагогом своєї Музично-драматичної школи.

Статья посвящена педагогической деятельности выдающегося украинского композитора, основоположника украинской классической музыки Николая Лысенко (1842-1912). Рассматривается частная преподавательская практика деятеля, его работа в музыкальных школах и Киевском институте благородных девиц, а также создание педагогом своей Музыкально-драматической школы.

This article is devoted to teaching activity of the prominent Ukrainian composer, founder of Ukrainian classical music Mykola Lysenko (1842-1912). The composer's private teaching practice, his work in music schools, Kyiv institute for noble maidens and creation of his own Musical dramatic school are considered in this article.